

אלפים שנה למינוי הלל הזקן לנשיאות

מאת ד"ר שמחה בנימין חוניג

מוגש כאות ברכה והוקרה לד"ר שמואל בלקין שליט"א למלאות כ"ה שנה להתמנותו כנשיא ישיבהאוניברסיטה

בערב פסח תשכ"ט (1969) תתחיל שנת האלפים למינוי הלל למשרה הרמה של נשיא בית-דין הגדול בירושלים. מאורע זה קרה ב"ד ניסן שנת 31 לפני ספירת הנצורים*. השיבותו של המאורע בכך שמאותו יום עלתה קרנה של היהדות הרבנית, ונצחונה של שיטת הפרושים וההלכה. דרכי הבנת התורה, צביונה, התפתחות שיטות רבות ומנהגים הנהוגים ביהדות כיום, המבוססים על תיאום בין התורה למציאות היומיומיות — כל אלה נובעים מהמאורע הנכבד שחל באותו יום.

המאורע

הספור על התמנותו של הלל נמסר במלואו בכמה מקורות, ביניהם ראש פרק ו' במסכת פסחים (בבלי¹).

«תנו רבנן הלכה זו נתעלמה מבני בתירה פעם אחת חל ארבעה עשר להיות בשבת שכחו ולא ידעו אם פסח דוחה את השבת אם לאו אמרו כלום יש אדם שיודע אם פסח דוחה את השבת אם לאו אמרו להן אדם אחד יש שעלה מבבל והילל תבבלי שמו ששימש שני גדולי הדור שמעיה ואבטליון ויודע... וקראו לו... אמר להן... מיד הושיבוהו בראש ומינוהו נשיא עליהם והיה דורש כל היום בהילכות פסח וכו'...»

התאריך

כיצד נוכיח כי זהו אמנם התאריך הנכון? לפי המקובל במסורת, חורבן בית שני אירע בשנת ג'תתכ"ט². כך כותב ר' אברהם אבן דאוד הלוי ב«ספר הקבלה» שלו: וחרב בית המקדש בשנת ג'תתכ"ט. יוספוס מציין שהחורבן אירע בשנה השניה לאספסיינוס³. טקיטוס מוסר ששלטונו של קיסר זה החל ב-19 בדצמבר שנת 69⁴. ב-1 בינואר שנת 70 החלה, אם כן, שנתו השניה של אספסיינוס. מכאן שחורבן הבית חל באוגוסט שנת 70.

כיון שהשנה העברית ג'תתכ"ט החלה בסתיו (תשרי), תקבע המסורת כי החורבן חל בחודש אב שנת 69. אבל תאריך זה אינו מתאשר על-ידי שאר המקורות. מכיון ששנת 69-70 לספירה הכללית מקבילה לשנת ג'תת"ל למנינו, התאריך המדויק הוא אוגוסט 70, המקביל לחודש אב שנת ג'תת"ל. יתר על כן, לפי המקורות היתה שנת החורבן «מוצאי שביעית»⁵. שנת ג'תתכ"ט היתה שנת שמיטה (3829 מתחלק לשבע). מכאן, ששנת ג'תת"ל היתה «מוצאי שביעית».

דבר זה ניתן להוכחה גם בדרך אחרת.

* פרופ' ש. ז. צייטלין כבר סימן תאריך זה במאמריו על הלל. ראה הערה 41 למטה.

לפי המקורות, בא רבן יוחנן בן-זכאי לפני אספסינוס⁶⁸. בסתיו שנת 68 החל אספסינוס את התקפתו על ירושלים, ודחה את המשכה בהגיע אליו הידיעה על מות גירון קיסר. אספסינוס הוכרז לקיסר ביולי 69 ביהודה. מכאן, שפגישתו עם רבן יוחנן בן זכאי חלה זמן מועט לפני יולי 69. בפגישתם «אמר ליה רבן יוחנן: תן לי יבנה וחכמיה ושושילתא דרבן גמליאל» — דהיינו, בני משפחתו של רבן שמעון בן גמליאל. אך אספסינוס לא יכול לעשות דבר בענין זה בגלל המלחמה ההרסנית. וכך מספר יוספוס⁶⁹:

... יתר על כן, בשאר חלקי יהודה, כנופיות הגזלנים, שעד כה היו שקטות, החלו להתעורר לפעולה... למעשה, לא היה חלק ביהודה שלא השתתף בהרס הבירה. על תהליכים אלה נודע לאספסינוס מפי עריקים.

... אספסינוס, מתוך רחמים על גורלם המר, חילק את מחנהו, לכאורה כדי לכבוש את ירושלים במצור, אך למעשה כדי לשחררה ממצור.

ריב"ז בבקשתו להציל את משפחת רבן גמליאל, לא התכוון דוקא לבן, לרבן גמליאל דיבנה, כיון שהאב רשב"ג עדין חי. הוא נמנה במקורותינו בין עשרת הזוגי מלכות. מתי נהרג? ההיה זה לפני פגישת רבן יוחנן בן זכאי ואספסינוס, דהיינו לפני יולי 69, או לאחר מכן? התשובה לשאלה זו חשובה להבהרת המסורת התלמודית האומרת שבית הלל, כלומר — «הלל ושמעון גמליאל ושמעון נהגו נשיאתן בפני הבית מאה שנה»⁷⁰.

כדי להבין זאת, יש לסקור כמה מהמאורעות הבולטים של שנות המלחמה האחרונות.

בשנת 65 לספירה (ו' כסלו, 25 בנובמבר) נחלו היהודים נצחון על המצביא הרומי קסטיוס⁷¹. כתוצאה מכך הוקמה הממשלה הזמנית⁷² בכ"ח טבת (ראשית ינואר 66), ובראשה עמדו חנן בן חנן הכהן הגדול⁷³ ורבן שמעון בן גמליאל⁷⁴. ב-20 ביולי שנת 67 נפלה ידפת ויוספוס ערק⁷⁵. בעקבות זאת הפילו הקנאים⁷⁶, בעזרת האדומים, את השלטון הזמני. הם בחרו כהן גדול ע"י הפלת גורל⁷⁷. ארגנו בתי-דין משלהם⁷⁸, והוציאו להורג נכבדים רבים שנאשמו «בהסגרת המדינה לרומאים ובקיום קשרים בוגדניים עם אספסינוס»⁷⁹. בכללם היו חנן הכהן הגדול, יהושע בן גמלא⁸⁰ ואחרים.

יוספוס מזכיר את רבן שמעון בן גמליאל כאחד ממנהיגי הממשלה הזמנית, אך אין הוא מזכירו בהביאו את הספור על רצח חנן הכהן הגדול⁸¹. מקרי רצח אלה אירעו בחדשים האחרונים של שנת 67. יוסיפון, לעומת זאת, מזכיר את מותו של רבן שמעון בן גמליאל⁸². מענין לציין כי בקטע מאוחר שנוסף למגילת תענית מובא יום כ"ה סיון כתאריך ההוצאה להורג⁸³. בספר הקבלה⁸⁴ נמסר מאורע טראגי זה בלא תאריך מדויק רק כדבר שאירע בשנת החורבן. לפיו היתה זו שנת ג'תתכ"ט לבריאת העולם.

לא יתכן לקבוע שרבן שמעון בן גמליאל נהרג בידי הקנאים יחד עם חנן, דהיינו בשנת 67. גם לפי הדעה המסורתית ברור שאישים אלו הומתו בתאריכים שונים⁸⁵. אין ספק כי בשעה ששטח רבן יוחנן בן זכאי את בקשתו לפני אספסינוס, עוד היה רבן שמעון בן גמליאל בחיים. זה היה בערך ביולי 69.

הזכרנו לעיל המסורת המציינת ש"הלל ושמעון, גמליאל ושמעון, נהגו נשיאתן בפני הבית מאה שנה". באותו מקום בברייתא במס' שבת טו, א ובמס' ע"ז, ה, א נמנים מאורעות נוספים שקרו "עד שלא חרב הבית" (ע). נשאלת השאלה, מה הסיבה לשנוי הלשון? אולי כדי להורות כי הושלמו מאה שנה בעוד בית המקדש קיים, כלומר, בניסן תת"ל (באביב 70) כיון שהחורבן עצמו אירע בשלהי שנת ג'תת"ל (ק"ץ 70).

אם כך הדבר, "בפני הבית מאה שנה" פירושו יהיה: בהתחלת ג'תת"ל, בעוד המקדש קיים, ואז מלאו מאה שנה לנשיאות בית הלל. שנת המאה התחילה בניסן ג'תתכ"ט (אביב 69), מכאן שהשנה הראשונה למנין הנשיאות של הלל הזקן היתה ג'תש"ל (31-32 לפני המנין הכללי). במלים אחרות, הלל נתמנה לנשיא באביב שנת ג'תש"ל (אפס מציין התחלה) ומאה השנים הושלמו בניסן ג'תת"ל (70 לספירה). רבן שמעון בן גמליאל עוד היה בחיים בניסן 69 כשהתחילה שנת המאה לנשיאות — תתכ"ט. הוא נהרג חודשים אחדים לאחר מכן.

חשוב לקבוע מה היתה שנת ג'תש"ל לפי הלוח היוליאני (ע). אנו משתמשים בלוח היוליאני המקובל, ומונים את השנים אחרנית («לפני הספירה»). מניין זו קובע שנת אפס בין השנים «לפני הספירה» ובין השנים «לספירה». שנה כזאת אינה נמצאת בחישוב שלנו. יש לזכור דבר זה בבואנו לקבוע כמה זמן עבר בין מאורעות שחלו «לפני הספירה» ו«לספירה». השיטה הקלה ביותר היא כנהוג בחישובים אסטרונומיים: שנת 1 לפני הספירה = שנת אפס. שנת 2 לפנה"ס = 1, וכן הלאה. למשל: (ע)

אסטרונומי		היסטורי
+ 2	=	2 לספירה
+ 1	=	1 לספירה
0	=	1 לפני הספירה
- 1	=	2 לפני הספירה

לכן:

$$-30 = 31 \text{ לפני הספירה}$$

כיון שחורבן הבית היה ב-70+ ותקופת הנשיאות נמשכה מאה שנה, השנה האסטרונומית הראשונה לנשיאות בית הלל היתה -30, המקבילה ל-31 לפנה"ס. שנת ג'תש"ל מקבילה ל-31-32 לפנה"ס.

שנת ג'תש"ס לבריאת העולם היא שנת 1-2 לספירה; ג'תשנ"ט היא שנת 2-3 לפני הספירה. מכאן ששלושים שנה לפני הספירה, שנת מינוי הלל, תהא שנת ג'תש"ל ליצירה, המקבילה לשנת 31-32 לפנה"ס. ניסן ג'תש"ל היה ניסן שחל בשנת 31 לפנה"ס.

התאריך המדויק

שנת מינויו של הלל חלה בערב שביעית (שמיטה). בכך אין ספק, כיון ששנת 37-38 לפנה"ס היתה שנת שמיטה, כפי שמוסר יוספוס בתארו את כבוש ירושלים בידי הורדוס באותה שנה (ע). שנה זו היתה שנת תשכ"ד (3724 נחלק לשבע)

ק"ה שנים או ט"ו מחזורי שמיטה לפני החורבן. שנת השמיטה הבאה היתה 30-31 לפנה"ס. לפי זה, 36-37 לפנה"ס היתה השנה הראשונה במחזור השמיטה; 35-36 — השניה; 33-34 — הרביעית; 31-32 — הששית. ז.א., השנה שלפני השמיטה או ערב שביעית. שנים אלה — שניה, רביעית וששית במחזור השמיטה — היו תמיד בנות י"ג חודש, דהיינו נוסף להן אדר-שני. שיטה זו הלכה בעקבות מחזור שמונה השנים היווני, שבו נוספו תמיד שלושה חדשים כדי להתאים את שנת הירח לשנת השמש²⁹.

ראוי לזכור כי „השלטון הרומי לא כפה את הלוח הרשמי על ערים יווניות ועל עמי המזרח (כגון היהודים) שסרבו להפרד משיטתם המונה את השנים לפי הירח והשמש”³⁰. לפי המסורת „אין מעברין לא בשביעית ולא במוצאי שביעית. אמיתי רגילין לעבר בערבי שביעית”³¹. כיון ששנת 31-32 לפנה"ס ג'תש"ל, היתה שנה ששית במחזור השמיטה, היתה זו השנה מעוברת.

כיון שהעבור בזמן בית שני נעשה רק ע"פ עדים וראייה ולא לפי לוח קבוע, הוסיפו בית-דין חודש כדי שפסח יחול באביב³². באותה שנה חל י"ד ניסן בשבת. כיון שהלל מזכיר מה שנמסר לו מפי שמעיה ואבטליון מוריו³³, בודאי התכוון להסתמך על מקרה דומה שקרה בימיהם, דהיינו שי"ד בניסן חל בשבת. מתי שימשו שמעיה ואבטליון? יוספוס מוסר כי בעת המצור על ירושלים יעצו „סמיעס” ותלמידו פוליון לתושבים להכיר בהורדוס³⁴. היה זה בשנת 37-38, שנת שמיטה. הורדוס נעשה מלך ביום רביעי, עשרה בטבת (13 או 14 בינואר) שנת 37 לפנה"ס. יתכן כי יש לזהות את „סמיעס” עם שמעיה³⁵. חכם זה השתתף במשפט הורדוס ב-47 לפנה"ס³⁶. עוד נמסר שהעם חלק כבוד למורים האלה יותר מלכהן הגדול³⁷. יתכן שהכוונה לכהן הגדול תנמאל המצרי, שנתמנה ע"י הורדוס³⁸, תיכף לעלייתו לשלטון, העם, כנראה, העדיף את המנהיגים הדתיים של בית-הדין הגדול על פני הכהן הגדול, זמן מה לאחר מכן, בודאי לאתר פטירת שני גדולי-הדור אלה שהיו חביבים על הורדוס, הוא מינה את בני בתירה. הדבר אירע לערך ב-34 לפנה"ס.

בזמן נשיאתם של שמעיה ואבטליון קרה שי"ד ניסן חל בשבת. ניתן להניח כי הלל היה תלמידם משנת 47 לפנה"ס, בעלותו מבבל³⁹, וכך הכיר את שמוש הלוח בארץ-ישראל. לבני בתירה שנתמנו ע"י הורדוס לא היה נסיון זה ולא ידעו על המקרה הנ"ל. וכך, בשעה שבניסן שנת 31 לפנה"ס, בשנה שלפני שנת השמיטה, אירע מקרה כזה, הם היו חדלי אונים ולא ידעו מה להשיב. ואז נקרא הלל לשמש כנשיא.

עם זאת, יש מסורת אחרת ולפיה ניתן, לכאורה, לערער על התאריך המוצע לעליית הלל — שנת 31 לפנה"ס. יתכן לטעון כי הסנהדרין הגדולה חדלה לשמש ארבע שנים לפני החורבן⁴⁰ כלומר בשנת 66 לספירה, ולפי זה התאריך במקור „בפני הבית מאה שנה” יהיה 35 לפני הספירה, ז"א שנת תשכ"ו. לכאורה תאריך זה מתאים אף הוא, כי גם שנה זו היתה מעוברת, וארבעה-עשר עשוי היה לחול בשבת, או כדומה לשנת 31 לפנה"ס⁴¹.

מכ"מ אין סתירה. ענין „ארבע שנים עד שלא חרב הבית גלתה סנהדרין”

קשור להקמת הממשלה החדשה בשנת 66 ובטול השלטון המקורי ובתי-הדין שלו" בתחלת המלחמה. אח"כ הקימו הקנאים בשנת 67 בתי-משפט משלהם. מצד שני, המקור המדבר על "נהגו נשיאתן בפני הבית מאה שנה" נוגע למוסד הנשיאות ולא לבית דין. גם בלי בית-דין הוכרה נשיאות בית הלל כהנהגה הרוחנית של העם היהודי. יוספוס מזכיר במיוחד את שמעון בן גמליאל כאישיות חשובה בין מנהיגי הפרושים. עם זה ביקש ריב"ז המשכת שושילתא דר"ג. כיון שכך אין אנו יכולים לבאר שהתחלת מאה השנה היתה ב-35 לפנה"ס, היא שנת עלייתו של הלל. הנכון הוא 31 לפנה"ס — ג'תש"ל ליצירה.

החשבון המתמטי

בשום אופן אין לחשוב את שנת 1970, במקום 1969, כשנת מלאת אלפים שנה למנוי הלל הזקן. השערה זו מבוססת על חישוב מתמטי:

מאה שנה לפני ג'תת"ל — שנת החורבן — היא שנת ג'תש"ל, וזו היתה, אם כן, שנת מנויו של הלל. מכאן ששנת היובל היא ה'תש"ל; כלומר, תאריך היובל — זמן לזכר עליתו — הוא ניסן תש"ל (1970 — 5730)!

אבל חישוב זה מוטעה הוא מטעם שבניסן ג'תת"ל (3830) חל כבר סוף "מאה שנה". וע"כ אם נחוג את היובל בניסן ה'תש"ל (5730) יהיה זה אך זרק סוף הזמן ולא שום זכר להתחלת משרתו ועליתו של הלל!

מאידך גיסא, שנת ג'תתכ"ט, שרבים סוברים כי לפי המסורת היא שנת החורבן, תעיד גם היא, לכאורה, כי "מאה שנה" לפני כן היא שנת ג'תשכ"ט. זאת אומרת, שלפי מסורת זו היובל חל בניסן ה'תשכ"ט.

גם השערה זו מופרכת. כפי שהראינו, החורבן חל, כפי שנמסר במקורות, לאחר השלמת "מאה שנה בפני הבית". מכאן, אם נקבל את שנת תתכ"ט (3829) כשנת החורבן אז שנת תתכ"ח (3828) היתה "שנת המאה" למינוי הלל, ועליתו היתה בשנת תשכ"ח (3728)? אם כן, למה לא זכרנו את המאורע הגדול הזה, לכל הפחות קודם או בזמן ניסן תשכ"ח (5728) בשנה שעברה, ב-1968?

כפי שהדגשנו, התאריך ההיסטורי האמתי לראשית פעולתו של הלל כנשיא היה ניסן ג'תש"ל. לפי זה ניסן ה'תשכ"ט הוא הזמן הנכון לציון היובל למאורע נכבד זה. תאריך זה מתקבל הן לפי החישוב המתמטי, הן לפי החישוב האסטרונומי והכרונולוגי.

הרקע ההיסטורי ניתן לסיכום:

לשנות היצירה	לפסה"נ	המאורע
3724	37	כבוש ירושלים ע"י הורדוס בשנת השמיטה
3730 ניסן	31	הלל נתמנה לנשיאות בערב שביעית
3731	30	הלל השלים שנה ראשונה לנשיאות
לאחר סה"נ		
3829 ניסן	69	התחלת שנת המאה (היובל) של נשיאות בית-הלל
3830 ניסן	70	השלמת מאה שנות נשיאות
3830 אב	70	חורבן בית-שני (מוצאי שביעית)

996	4729	התחלת שנת האלף
970	4730	השלמת שנת האלף
לכן: —		
1969	5729	י"ד ניסן
1970	5730	ניסן

התחלת שנת האלפים לנשיאות הלל
השלמת שנת האלפים

היום הראוי לציון התחלת יובל זה — י"ד ניסן — הוא יום חג קרבן־הפסח הנקרא כיום ערב פסח — הל השנה ה'תשכ"ט (5729) ביום רביעי, 2 באפריל 1969. ראוי שהעולם היהודי יציין מאורע זה כי הלל הוא אשר חיזק את אשיות רוח עמנו, כמו שזכר⁴⁹ :

שבתחילה כשנשתכחה תורה מישראל עלה עזרא מבבל ויסדה. חזרה ונשתכחה עלה הלל מבבל ויסדה. עליו נאמר⁵⁰: יש כאן אחד שראוי שתשרה עליו שכינה כמשה רבנו אלא שאין דורו זכאי לכך. נתנו חכמים את עיניהם בהלל הזקן. עלינו להקדיש שנה זו — מערב פסח תשכ"ט (1969) עד ערב פסח תשל" (1970), כשנת עלית הלל הזקן לנשיאות.

בימינו אלה, כשמקום הבית ביד ישראל, אחרי שבות אלף ותשע מאות שנה, זכאי הדור ליתן עין בהלל הזקן ולציין את זכרון עלייתו לנשיאות כמאורע גדול ומכריע בדיני הרוחניים בארץ ובתפוצות.

(1) פסחים סו, א; תוספי פ"ד.
(2) ע' תוספות ע"ו ט, א, הא מאן דלא ידע... כי לפי זה יהיה שקר מה שנהוג בפי העולם לומר קעב לאחר החורבן (3828) נשלמו ארבעת אלפים ולא היה להם לומר אלא קעא למנין. עוד, בספר צמח דוד נמצא: תשכ"ח — הלל ושמואי קבלו משמיעה ואבטליון, וגם — חורבן בית שני בעו"ה היה ע"י טיטוס בשנת ג' אלפים תתכ"ח ליצירה בשנת ת"ך ע"פ דעת רז"ל. תאריכים אלה מוטעים. עיין מאמרי Edgar Frank, "A perplexing Passage from Maimonides," *JQR*, XXVII, Oct. 1946 p. 149 ff. and S. Zeitlin "A note on the Chronology of the Destruction of the Second Temple," *Ibid*, p. 165 ff; *Idem*, *Megillat Taanit*, p. 32, note 71.

(3) מלחמות ה, 269.
(4) היסטוריה ג, סד, סז.
(5) סדר עולם רבא, פרק ל: כשחרב הבית בראשונה אותו היום מוצאי שבת היה ומוצאי שביעית היתה ומשמרתו של יהורב היתה ותשעה באב היה וכן בשנייה. ע' תענית כט, א; ערכין יא, ב.
(6) גיטין נו, ב.
(7) מלחמות ד, 405.
(8) שבת טו, א.
(9) מלחמות ב, 555. ראה ש. ז. צייטלין, קורות בית שני (באנגלית) II, 425, הערה 77.
(10) מלחמות ב, 564. ר' מגילת תענית (שבת כ"ח); עיין ש. ז. צייטלין, מגילת תענית, 105.
(11) מלחמות ד, 159. שם נזכרים גם גוריון בן יוסף וישוע בן גמלא.
(12) חיי יוסיפוס 190.
(13) מלחמות ג, 339.
(14) שריהם היו אלעזר בן שמעון וזכריה בן אבקלוס. ראה מלחמות ד, 225; ז, 5 וגם גיטין נו, א.
(15) מלחמות ד, 155. גם תוספי יומא א. ר' Derenbourg, *Essai*, 269.
(16) מלחמות ד, 335.
(17) מלחמות ד, 337.

- (18) מלחמות ד, 314 ; 358. עיין גם יוסיפון, פרק פ. במלחמות גרשם יהושע בן גמלא כ"ג השני לחנני. ראה בבא בתרא כא, א ; יבמות ה, ה.
 (19) ראה Derenbourg, 270.
 (20) פרק צו : "ובעת ההיא נהרג רשב"ג".
 (21) "בכ"ה בו נהרג רשב"ג... ור' חגיגה סגן הכהנים". יש לזהות חגיגה עם חנן בן חנן.
 (22) סוף פרק ב : וחרב בית המקדש בשנת ג'תתכ"ט ונהרג ר' ישמעאל בן אלישע כ"ג ורשב"ג הזקן והוא היה נשיא.
 (23) עיין י. קלוזנר, היסטוריה ה, 217 שכותב : שהקנאים הרגו גם את רבן שמעון בן גמליאל ביחד עם חנן וישוע ויוסף בן גוריון חבריו לא שמענו וכו'.
 (24) ראה סדר הזוורות 124 : ורבן שמעון השני בן ר"ג הזקן נשיא ישראל הראשון בעשרה הרוגי מלכות נהרג בשעת החורבן גם חגיגה סגן הכהנים... ושגגה יצא מלפני המחבר הסליחה "אלה אוכרה" שגראה מתוכה כאילו היו בזמן אחד... שלא היו בזמן אחד. גם רבנו בחיי על התורה, בראשית (מקץ), מד, טו : ויש לך לדעת שלא היו בזמן אחד ולא נדונו כולן ביחד.
 (25) כגון "קי"פ שנה עד שלא חרב הבית פשטה המלכות על ישראל", ועוד.
 26. E.J. Bickerman, *Chronology of the Ancient World*, Cornell University Press p. 90.
 27. Cf. Jack Finegan, *Handbook of Biblical Chronology*, Princeton 1964, p. 133 sec. 221. *Ibid*, Table 25.
 (28) קדמוניות יד, טז, ב : כי זאת היתה שנת השמיטה.
 (29) ראה לעיל, ביקרמן, 23.
 (30) ביקרמן, 89.
 (31) ירושל' סנהדרין יח, ה.
 (32) עדויות ז, ז : הם העידו שמעברין את השנה בכל אדר.
 (33) פסחים טו, א.
 (34) קדמוניות טו, א, א.
 (35)
 35. S. Zeitlin, Sameas and Pollion, in *Journal of Jewish Lore and Philosophy* 1919, pp. 61, 67.
 (36) קדמוניות יד, ט (177).
 (37) יומא עא, ב.
 (38) קדמוניות יד, א, ג. ראה גם משנה פרה ג, ה.
 (39) יומא לה, ב ; תוספ' נגעים א.
 (40) ראה ש. ב. הוניג, סנהדרין גדולה, הוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים תשכ"א, עמ' 127 : "יחכן שבתחילה היה כתוב "ארבע שנים" או בסימני קיצור ארבע' שני וזה נתפרש אחר כך כ"ארבעים" מכיון שמספר, ארבעים' מספר עגול ומקובל היה לדברים שונים ללא בסיס היסטורי דוקא".
 (41) עיין מאמרו של ש. ז. צייטלין "על הלל ומדרשו" בספרו על בית שני, ח"ב, עמ' 106
 (42) מלחמות ד, 223. יוחנן מגוש-חלב מאשים את הממשלה בביטול החוקים ובתי-הדין. JQR 54 (1963), 172.
 (43) סוכה כ, א.
 (44) סנהדרין יא, א.

